

Лариса Парфенюк,
науковий співробітник КЗ
«Культурно-археологічний центр
«Пересопниця»

ДИТИНЕЦЬ У ПЕРЕСОПНИЦІ: ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО МІСТА

У статті із залученням письмових та археологічних джерел розглянуто питання щодо локалізації й функцій дитинця літописної Пересопниці, конструктивні та функціональні особливості оборонних споруд, що тут існували. Наведено відомості та головні результати археологічних досліджень, що дають першокласний матеріал для історичних реконструкцій щодо найменш висвітленого в письмових джерелах періоду, який наступив після монголо-татарського нашествия.

Ключові слова: археологічні джерела, Пересопниця, дитинець, фортифікаційні споруди.

Княжа столиця Південно-західного Погориння – місто Пересопниця відіграло визначну роль в історії України X–XV ст. як політичний та культурний центр України. Проте місто, розташоване на найважливішому сухопутному шляху Русі-України – з Києва до Західної Європи, було також визначним оборонним центром держави. З цього опорного пункту Київської держави в Західному Погоринні дружини пересопницьких князів нерідко відправлялись у далекі походи для опанування сусідніх територій [8, с. 8].

Загальновідомо, що в житті середньовічних держав і народів війна відігравала одну з перших і негативних ролей. В основному воєнними методами вирішувалися завдання внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, воєнна перемога чи сама лише загроза нападу були чи не найбільш дієвим засобом дипломатії й проведення ефективної зовнішньої політики. Для цього було вкрай необхідно будувати укріплені міста й фортеці. Якщо в часи існування відносно єдиної й централізованої Давньоруської держави першорядною турботою його урядів були заснування і розвиток міст та фортець уздовж загальних для всіх рубежів величезної країни, то з середини XII ст. «кожне князівство було змушене до організації кругової, всебічної оборони». І першим стимулом будівництва цих фортифікацій, на думку дослідників, була якраз загроза нападу: чи то зовнішня, чи то (найчастіше) та, що виходила від близьких і далеких сусідів [2, с. 155]. Як зауважив найбільший авторитет у галузі історії оборонного зодчества, укріплень міст і замків, а також способів їх подолання П. Раппопорт, «завдання, яке ставили перед собою будівничі оборонних споруд, полягало в такому: забезпечити найсприятливіші умови для захисників, що давали змогу оборонятися в укріпленому поселенні від кількісно переважаючих сил противника, створювати для них перевагу перед нападаючими» [6, с. 157].

Пересопниця як значне волинське місто згадується в літописах у зв'язку з подіями середини XII та першої половини XIII ст., з 1149 по 1246 рр. [3, с. 227, 401]. Місто неодноразово на короткий час ставало центром удільного князіння в часи боротьби за Київ Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславичем та його сином Мстиславом (1149-1155 рр.). А з 1157 р. по 1171 р. воно входило до Погоринської волості, центром якої був Дорогобуж. На початку XIII ст. Пересопниця була центром одного з удільних князін у Погоринні. Нею володів Мстислав Ярославович Німий, який згодом перейшов до Луцька, але залишив за собою і Пересопницьку волость. Після смерті Мстислава Німого та його сина, з 1227 р. починається заключний період літописної історії міста, який охоплює другу чверть XIII ст., коли Пересопницьку волость у складі Луцького уділу було приєднано до Волинського князівства Данила і Василька Романовичів.

Джерела (а це майже виключно літописи), що відбили події XII–XIII ст. вживають слово «град» насамперед у значенні укріпленого, обнесеного валом і стіною поселення. Саме слово «город» («град») мало в давньоруській мові кілька значень. Насамперед – це укріплене поселення, город. Градом називали також фортецю, фортечну стіну, будь-яку оборонну споруду, часто тимчасову. У ряді випадків літописці називали «градом» дитинець [2, с. 156] – найстарішу частину міста, міську цитадель, укріплену стінами, валами й ровами.

Літописи повідомляють, що в середині XII ст. Пересопниця мала надійні укріплення. У 1151 році Ізяслав Мстиславич вирішив відібрати місто в Андрія Боголюбського, який тоді ним володів, але послані Ізяславом для розвідки люди повідомили, що «город був укріплений і дружину [Андрій] зібрав», тому Ізяслав не наважився починати боротьбу за Пересопницю [3, с. 234].

Отже, основним елементом зростання і розвитку кожного міста була фортеця, що була важливою складовою давньоруської матеріальної культури та містила інформацію про рівень розвитку виробничих і соціальних відносин, характер та напрямки міжнародних і військових контактів Київської Русі. Вміле поєднання захисних можливостей укріплень і досягнень військової справи сприяло захисту кордонів і території Давньоруської держави, підвищувало її обороноздатність.

Феодална природа такого урбаністичного центру зумовила його соціально-топографічну структуру: відносно невеликий князівсько-боярський дитинець, де зосереджувалися органи влади й управління, та велике за розмірами передмістя-посад, заселене переважно простолюдом. У деяких випадках зафіксовані й околиці міста, що займали проміжне місце між двома вищезазначеними. Така соціально-топографічна модель залишалася універсальною протягом століть.

Більшість відомостей про кріпосні споруди руських міст і фортець дослідники запозичили з археологічних джерел. Пам'ятки писемності мало і скупо повідомляють про саме будівництво валів, стін, башт тощо. Так, про наймогутніший на Русі кремль Києва часів Володимира Святославича, «город Владимира», у літописі взагалі нічого не сказано. Тому історикам доводиться радити навіть напівлегендарним оповідям про будівництво київської фортеці за Ярослава, наприклад, тій, що міститься у скандинавській «Еймундовій сазі». М. М. Тихомиров навіть написав про наведений нижче переказ фрагменту того твору: «Характер міських укріплень у Київській Русі добре відбитий у «Еймундовій сазі»: конунг Еймунд, котрий допомагав Ярославу, посилав своїх людей у ліс і велить їм рубати дерева й везти до міста, і поставити по його стінах...щоб не можна було стріляти вгору в місто. Ще він звелів викопати великий рів біля міста й увести до нього воду». Тут відзначені, – зауважує історик, – три частини міських укріплень: рів, міські стіни й заборолла... До них слід додати четвертий елемент міських укріплень – вал, що звичайно піднімався безпосередньо над ровом і був насипаний із землі, узятю безпосередньо при виїмці рову [2, с. 166].

Отож, давньоруські міські укріплення X-XIII ст. мали досить складну систему будівництва. Не дивно, що про побудову укріплень давньоруського міста говорили: «град рубити». І дійсно, головною частиною міських укріплень були рублені зруби – «городні», засипані землею. З обох боків зруби укріплювалися земляними укосами, які стримували розпір землі в нижніх частинах городень. Таким чином утворювалися великі земляні вали зі стрімкими схилами. Останні, у свою чергу, мали всередині субструкції для того, щоб тримати крутість. Верхні частини городень виступали над валом, тобто являли собою стіни міста. На них розташовувалися «заборолла» – бойові майданчики з дерев'яними брустверами та щілинами для стрільби з лука. Зверху заборолла перекривалися дерев'яною покрівлею. Можливо, дерев'яні частини стін та заборолла обмащувалися глиною, щоб запобігти пожежі під час штурму, а інколи й білилися.

Звичайно фортецю зводили на природному підвищенні, найчастіше на мису при злитті річок. Підвищене розташування було головною передумовою для створення нової фортеці. Воно є характерним для більшості укріплених давньоруських міст, насамперед великих: Києва, Чернігова, Смоленська, Галича, Холма та ін. Як відомо, особливо укріплювалася та сторона дитинця, яка не захищалася природними перепонами – річками, яругами. У дитинці розміщувалися княжі та боярські двори, які нерідко займали значну територію. Тут жили князь з боярами, духовенство та дружинники, численна князівська та боярська челядь з ремісниками, які обслуговували княжий двір та боярські хорони. На території дитинця будувалися міський собор та єпископський двір, палацові церкви та монастирі. Під час облоги міста ворогом дитинець ставав останнім сховищем городян. Крім того, однією із головних функцій дитинця було зберігання державних, а в деяких випадках – громадських зернових запасів [1, с. 103-106]. Зокрема, ця традиція затрималася в Пересопниці на століття після занепаду міста і зафіксована в топонімії урочища «Шпихлір» – давнє «гумно» [7, с. 629].

Наприкінці XIX ст. дискусійним було питання про те, де слід шукати літописну Пересопницю. В. Антонович писав, що її залишками слід вважати Білівське городище. Його дружина, дослідниця волинських курганів К. Мельник, першою висловила думку про те, що резиденція удільних пересопницьких князів знаходилась на городищі в с. Пересопниця. Згодом висновки К. Мельник підтримав О. Цинкаловський, який обстежив городище у 30-х рр. XX ст. Справедливість таких висновків було підтверджено в ході археологічних досліджень П. Раппопорта у 1960 р. і В. Ауліха у 1966 р. [4, с. 140]. Відомо, що надавати важливе значення давнім оборонним спорудам в історичній науці почали після опублікованих робіт М. П. Барсова: тоді в історико-географічних дослідженнях наявність городищ стала одним з визначальних аргументів при визначенні місця давньоруських літописних поселень [4, с. 16].

З історичних джерел маємо такий опис Пересопниці: «Городище старого городу Пересопниці положене в долині р. Стубли і займає 4 гектари. Вали і рови, як і його поверхня тепер обернуті в орне поле.

В'їзд на городище із західної сторони з передмістя «Замостя», через міст, який був там через річку Стублю... У кінці XIX ст. на полях Пересопниці в напрямку села Білів було біля 170 курганів (тип поховання волинський)» [10, с. 556-558].

Отож, трапецієвидне городище (дитинець) т. зв. «волинського» типу, що і понині залишається історичним центром сучасної Пересопниці, розташоване в західній частині села на пласкому мисовому останці правого берега річки Стубли, глибоко висунутому в заплаву. З напільної сторони воно відділене штучним ровом завширшки близько 30 м та завглибшки до 4 м, яким пущено води притоки р. Стубли – р. Усті (Омелянівки), що найкраще зберігся з напільної (південно-східної), у давнину легкодоступної сторони. Головний в'їзд зберігся зі східної сторони у формі розриву валу завширшки приблизно 8 м. Додаткові в'їзди простежені з північно-західної сторони, де вздовж зовнішнього схилу піднімається малопомітна зараз стежинка. У місці, де вона проходить поміж двох кінців валу, що заходять один за другий, ймовірно, стояла оборонна дерев'яна вежа, поряд з цим в'їздом у 1975 р. було досліджено ступінчастий колодязь завглибшки 4 м від сучасної поверхні; другий запасний в'їзд виходив з природної улоговини з південно-західної сторони городища в бік р. Стубли, яка тут майже впритул підходить до укріплень. Земляний вал городища найкраще зберігся в північно-східній частині, яка є одночасно і найвищою ділянкою укріпленого майданчика. Його висота тут становить понад 7 м над рівнем заплави та на 2-3 м він здіймається над самим майданчиком. У п'ятьох перерізах валу на його північній та південній ділянках стверджено відсутність спеціальних конструкцій його серцевини. Основу насипу валу становила материкова глина. Ґрунт для цієї мети брався на місці: з напільного рову та прилеглих країв внутрішнього майданчика [9, с. 28].

Слід зауважити, що на західноруських землях багато оборонних валів споруджували без дерев'яного каркасу, з однієї лише землі, яку брали тут же, під час викопування рову. Зведення дерев'яних городень у вигляді клітей на штучно створених земляних насипах, швидше за все, пов'язано з дефіцитом будівельного лісу та вартістю будівництва. Навіть у Галичі, у середині XII ст., під час укріплень дитинця, «всі вали були чисто земляними, що не мали всередині жодної дерев'яної конструкції» [6, с. 114-118].

Однак, судячи з опису пам'яток Пересопниці, що його зробила К. М. Мельник наприкінці XIX ст., у північній частині села існувала ще одна лінія оборони. Вона складалася із двох паралельних валів і ровів, які перетинали берегове підвищення від заплави р. Стубли до долини струмка. Цю зовнішню лінію оборони середньовічного міста досить приблизно було показано на планах у публікаціях сучасних дослідників Пересопниці [4; 9]. Виявилось, що на військовій карті 1939 р., підготовленій за матеріалами топографічної зйомки 1889 р., цей оборонний рубіж нанесений на південь і захід від сільського кладовища. Він проходив зі сходу на захід, починався від долини струмка й виходив до берега р. Стубли в місці, де була гребля, по якій здавна переправлялися на лівий берег річки. За припущеннями Б. Прищепи, вал міг захищати не тільки частину середньовічного поселення, а й переправу через річку [4, с. 69-70].

Внаслідок розкопок, проведених протягом 20 польових сезонів експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом науковців зі Львова: Володимира Савватійовича Терського у 1974-1992 рр. і Святослава Володимировича Терського у 1993-1999 рр. на різних ділянках було вивчено культурні нашарування завтовшки від 1 до 2 м на площі більше 2 тис. м², досліджено понад тридцять житлових споруд X-XIV ст. та чотири ремісничі майстерні. Цими роботами вдалося встановити приблизну структуру забудови укріпленого майданчика, стратиграфію та етапи забудови [8, с. 11].

Як свідчать археологічні джерела, поселення на дитинці Пересопниці сформувалося у X ст. і продовжувало розвиватися у XI ст., але інтенсивність життя тут різко зростає лише у XII – першій половині XIII ст. Таке датування мають численні вироби, які належать до дружинно-міської культури епохи Київської Русі [5, с. 84]. Кінець XIII-XIV ст. – це період поступового занепаду міста, коли згадки про нього в існуючих зараз письмових документах остаточно зникають. У цей період, на думку С. Терського, на городищі традиційно продовжувала зберігатись військова залога, можливо, князівський двір, в обов'язки якого входив, окрім військово-адміністративних функцій, контроль за торговим шляхом, свідченням чого дослідник вважає знахідки предметів золотоординського імпорту. Деякі з досліджуваних жителів західному куті городища зберегли сліди великої пожежі та, очевидно, погрому, який пов'язують зі спустошливим набігом татарського хана Едигея на Волинь у 1399 році. Цей погром міста підтверджують археологічні дослідження, проведені на дитинці В. Терським у 1978 р. У ході археологічних розкопок було виявлено напівземлянкові житла того часу, в одному з яких знайдено непохований скелет жінки [9, с. 22-23]. З цього часу укріплення в ур. Шпихлір остаточно втрачає функції адміністративного осередку. «Список городов русских дальних и ближних», складений близько 1396 р., вже не згадує Пересопницю серед міст Волинської землі [8, с.13].

Ілюструють всі ці зміни в історії Пересопниці результати багаторічних досліджень, проведених експедиціями під керівництвом В. Терського та С. Терського протягом 1974-1999 рр., адже по сьогодні археологічні напластування на території давнього міста є порівняно непогано збереженими. Розкопки городища та посадів Пересопниці дають першокласний матеріал для історичних реконструкцій щодо найменш висвітленого в письмових джерелах періоду, який наступив після монголо-татарського нашествия.

Важливим джерелом історії Пересопниці є збережені до наших часів пам'ятки колишніх фортифікацій, яких не так уже й багато дійшло до наших днів. Тому навіть частково збережені давні укріплення є цінними свідками своєї доби й потребують дбайливого захисту і вивчення. Відомий рівненський археолог Б. А. Прищепа відзначає, що в районі с. Пересопниця порівняно добре зберігся унікальний археологічний комплекс, який може бути використаний і як полігон для нових наукових досліджень, і як один з цікавих туристичних об'єктів поблизу Рівного.

Список використаних джерел та літератури

1. Белецкий С. В. Клеті Псковского Крома / С. В. Белецкий, Г. Я. Мокеев // СА. – 1989. – № 4. – С. 103-116.
2. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
3. Літопис Руський за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Прищепа Б. А. Погоринські міста в Х-ХІІІ ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне: ПП Дятлик М., 2016. – 297 с.
5. Прищепа Б. А. Розвиток Пересопниці за княжої доби // Войтович В. М. Пересопниця. Рівненський край: історія та культура. – Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2011. – С. 82-88.
6. Раппопорт. П. А. Военное зодчество западнорусских земель Х-ХІV вв. / П. А. Раппопорт // МИА. – № 140.
7. Словник староукраїнської мови ХІV-ХV ст. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 631 с.
8. Терський С. В. Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2008. – № 634. – 191 с.
9. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С. В. Терський. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
10. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – Т. 2.